

«ΛΟΡΔΟΣ ΒΥΡΩΝ: 200 ΧΡΟΝΙΑ ΠΟΙΗΣΗΣ ΚΑΙ ΑΘΑΝΑΣΙΑΣ»

“LORD BYRON: 200 YEARS OF POETRY AND IMMORTALITY”

«Η Ποίηση της Πολιτικής» στα έργα του Μπάιρον

Τις τελευταίες δεκαετίες, η ιστορική προσέγγιση στα κείμενα των συγγραφέων της Ρομαντικής εποχής και η εξέτασή τους με γνώμονα τις κοινωνικοπολιτικές συνθήκες μέσα στις οποίες δημιουργήθηκαν έχουν ενισχύσει σημαντικά την άποψη ότι ο ατομικισμός και η απόδραση στη σφαίρα του φαντασιακού που χαρακτηρίζει τους ρομαντικούς ποιητές δεν συνεπάγεται κατ'ανάγκη την έλλειψη ενδιαφέροντος για την τρέχουσα κοινωνική πραγματικότητα και τις εξελίξεις στο εγχώριο και Ευρωπαϊκό πολιτικό σκηνικό. Στον αγγλόφωνο κόσμο, οι λεγόμενοι «φιλελεύθεροι ρομαντικοί» τόνιζαν τη σημασία της ατομικής ελευθερίας και της προσωπικής ανάπτυξης με στόχο μια ζωή στην οποία ο καθένας – και κυρίως ο καλλιτέχνης – θα ήταν ελεύθερος να ακολουθήσει τη δημιουργική του φαντασία. Ζώντας σε μια περίοδο πολιτικής αστάθειας, αναταραχής και έντονων συγκρούσεων με το πολιτικό και κοινωνικό κατεστημένο, οι Άγγλοι ρομαντικοί ποιητές, κυρίως αυτοί της δεύτερης γενιάς, στην μετά-Βατερλό εποχή, προέβαλαν πολλές φορές τον εαυτό τους ως φορέα πολιτικής και πολιτισμικής ανανέωσης. Είναι ιδιαίτερα σημαντικό το γεγονός ότι οι προοδευτικές πολιτικές θέσεις που ανέπτυξαν σχετικά με τις ελευθερίες του ατόμου και του πολίτη και την κατάργηση κάθε μορφή τυραννίας και καταδυνάστευσης των λαών ταυτίστηκαν άμεσα με τις προσπάθειες των χωρών της Μεσογείου (Ιταλία, Ισπανία, Ελλάδα) στις αρχές του 1820 να αποτινάξουν τον ξένο ζυγό και να διαμορφώσουν, ως ελεύθερα έθνη-κράτη, την δική τους εθνική και πολιτισμική ταυτότητα.

Το μοντέλο του ρομαντικού ποιητή-επαναστάτη βρήκε τη μεγαλύτερη απήχηση στο πρόσωπο του Μπάιρον, στην εποχή του αλλά και αργότερα. Ο Μπάιρον ήταν από εκείνους τους συγγραφείς των οποίων η λογοτεχνική παραγωγή συνδέθηκε άρρηκτα με τις περιστάσεις της ζωής τους /τις συνθήκες του βίου τους, τόσο στενά που η ίδια η ζωή να αποτελέσει έργο τέχνης. Τα πάντα φαίνεται να συνήργησαν για να προσελκύσουν την προσοχή των συμπατριωτών του – η ιδιοφυία του, η αριστοκρατική του καταγωγή, η ομορφιά του, η αιφνίδια φήμη και άνοδος και η επίσης αιφνίδια πτώση, η πολυτάραχη προσωπική του ζωή, ο ηρωικός του θάνατος και κάτι παράτολμο και προκλητικό στο χαρακτήρα και στον τρόπο ζωής του. Η παρουσία του στο εκδοτικό πανόραμα της Αγγλίας – από τις «Ωρες Απραξίας» που θεωρείται η πρώτη επίσημη δημοσίευση του, τον Ιούνιο του 1807, μέχρι και την κυκλοφορία των τελευταίων ασμάτων του *Don Juan* τον Μάρτιο του 1824 – σφράγισε την πολιτισμική ιστορία της χώρας του. Παράλληλα, η εξάπλωση της φήμης του στην

Ευρώπη, που πήγαζε κυρίως από το χαρακτήρα του «βυρωνικού ήρωα», κορυφώθηκε με την τελευταία πράξη της ζωής του, που γράφτηκε τραγικά εδώ στο Μεσολόγγι. Με άλλα λόγια, η μοιραία συνάντηση ατομικής μυθιστορίας και ιστορίας από τη μια και η ανάγκη της εποχής για ήρωες από την άλλη δημιούργησαν το «φαινόμενο Μπάιρον», αυτό που ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος ονόμασε «μοναδικό ... στην ιστορία του ευρωπαϊκού πνεύματος» (315).

Τόσο τα έργα όσο και η ζωή του Μπάιρον ενέπνευσαν Ευρωπαίους ποιητές και συγγραφείς της εποχής του. Το βυρωνικό πρότυπο βρήκε μιμητές στη Γαλλία (Βίκτωρ Ουγκώ, Λαμαρτίνος), στη Γερμανία (Χάινριχ Χάινε), στη Ρωσία (Πούσκιν) ενώ η μορφή του βυρωνικού ήρωα η οποία εμφανίστηκε αρχικά στα δυο πρώτα άσματα του *Τσάιλντ Χάρολντ* και εξελίχθηκε μέσω των έργων του *Κουρσάρος*, *Λάρα* και *Μάνφρεντ* επηρέασε σε μεγάλο βαθμό τον γαλλικό και ελληνικό ρομαντισμό. Η βυρωνολατρεία απλώθηκε πολύ πέρα από τα γράμματα – έφτασε στη μουσική και στις καλές τέχνες, επηρέασε την προσωπογραφία και την ενδυμασία του 19^{ου} αιώνα, τη στάση απέναντι στη φύση, το τοπίο και τα ταξίδια, τη θεώρηση της ηθικής και των προσωπικών σχέσεων έγινε σχεδόν τρόπος ζωής. Επιπλέον, οι μουσουργοί Ροσσίνι, Μπερλιόζ και Λιστ στηρίχθηκαν ευθέως πάνω σε ποιήματα του Μπάιρον, κυρίως στον *Τσάιλντ Χάρολντ* για να συνθέσουν όπερες, συμφωνικά έργα και κομμάτια για πιάνο αντίστοιχα, ενώ στη ζωγραφική πρώτος μεταξύ όσων επηρεάστηκαν από τον Μπάιρον ήταν ο Ευγένιος Ντελακρουά, ο οποίος δανείστηκε θέματα από τον *Κουρσάρο*, τον *Μαζέππα*, τον *Φυλακισμένο του Σιγιόν* αλλά και από τα ιστορικά του δράματα. Για την ποίηση του Μπάιρον, ο Ντελακρουά έλεγε ότι «είναι γεμάτη πλούτη... είναι ένα αδιάλειπτο κέντρισμα για την φαντασία σου, είναι ό,τι χρειάζεσαι» (Μακ Κάρθι 559).

Πέρα όμως από τον πολιτισμικό βυρωνισμό, είναι σημαντικό να τονίσουμε τον αντίκτυπο που είχε στην ευρωπαϊκή σκέψη το διττό μοντέλο ποιητή-επαναστάτη που ενσάρκωνε ο Μπάιρον, το συνδυασμό δηλαδή νόησης και πράξης. Πάνω σ'αυτή τη βάση, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι η περίπτωση του Μπάιρον αποδεικνύει ότι δεν μπορεί να γίνει σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στην Ρομαντική ποίηση και πολιτική, καθώς η αισθητική και η πολιτική της περιόδου τείνουν να είναι αλληλένδετες και όχι αλληλοαναιρούμενες. Το «αιώνιο πνεύμα λεύτερο του αδεσμεύτου νου» του *Φυλακισμένου του Σιγιόν* ενέπνευσε την πολιτική γενιά μιας Ευρώπης που αγωνίζονταν μέσω της συλλογικής δράσης για την ελευθερία. Ο Μπάιρον αμφισβήτησε τη συμβατική διάκριση δημιουργικού καλλιτέχνη και πολιτικού ακτιβιστή και ξεπέρασε τα καθιερωμένα εθνικά σύνορα: έγινε εθνικός ήρωας σε μια χώρα άλλη από τη δική του (Κανελλόπουλος 315). Και έτσι, διερμηνεύοντας την ηπειρωτική Ευρώπη στους Άγγλους και εξηγώντας την Αγγλία στην Ευρώπη, έθεσε σε κίνηση μια αμφίδρομη συνεργασία που, μπορεί να πει κανείς, μένει ακόμα να ολοκληρωθεί.

*

Ο Μπάιρον επέμεινε να διαχωρίζει την τέχνη της συγγραφής από την τέχνη του βίου και συχνά υποτιμούσε την ενασχόληση με την ποίηση, ιδίως όταν αυτή ήταν μονομερής και ασκούσαν ενάντια στην τέχνη της ζωής. «Δράση, δράση θέλω όχι γράψιμο – και ακόμα λιγότερες ρίμες» έλεγε στις επιστολές του και θεωρούσε την προτίμηση στους συγγραφείς και όχι στους ανθρώπους της δράσης σημάδι εκφυλισμού, εκθήλυνσης και αδυναμίας.^[1] Παρόλο που έδειχνε ενδιαφέρον για την καλλιτεχνική του φήμη και ο ποιητικός λόγος αποτελούσε γι'αυτόν βασικό μέσο έκφρασης της πολύπλευρης προσωπικότητάς του, η ποίηση υπήρξε για τον Μπάιρον μία μόνο από τις πολύμορφες δραστηριότητές του, γι'αυτό και το έργο του, όπως υποστηρίζουν πολλοί κριτικοί, χαρακτηρίζεται από έναν ευγενή ερασιτεχνισμό. Πολλές φορές καυτηρίαζε το έργο των ομοτέχνων και συγχρόνων του Wordsworth και Coleridge «ως υπερβολικά πομπώδες και ευσυνείδητο», ως μεμψίμοιρο, μονότονο και υπερβολικά ρομαντικό. Οι στίχοι από το σατιρικό του ποίημα *Μπέππο* εκφράζουν αυτή του την ιδεολογία: « Μισείς τους συγγραφείς που είναι μόνο συγγραφείς, τύπους / με χάρτινες στολές γεμάτες μελάνι / τόσο αγχωμένους, έξυπνους, ωραίους και ζηλιάρηδες / που κανείς δεν ξέρει τι να τους πει ή τι να σκεφτεί / παρά να τους φουσκώσει μ'ένα φουσερό» (B 75).

Ο Μπάιρον δεν είχε αναπτύξει κάποια σαφή ποιητική θεωρία όπως οι σύγχρονοί του Wordsworth και Shelley. Δήλωνε θαυμαστής του Pope και της αυγουστιανής λογοτεχνίας, κυρίως της σάτιρας, ένα είδος στο οποίο η συνεισφορά του θεωρείται υπέρτατη και σπάνια (θα λέγαμε ότι μια ερμηνεία του Μπάιρον είναι ημιτελής αν δεν λάβουμε υπόψιν το δηκτικό του πνεύμα και το κωμικό στοιχείο, μια πλευρά που οι σύγχρονοί του υποβάθμιζαν ή αγνοούσαν). Εκτός των άλλων συνέθεσε λυρικά, αφηγηματικά ποιήματα και έμμετρα δράματα. Τις απόψεις του για την αισθητική, την καλλιτεχνική δημιουργία καθώς και τον ρόλο του ποιητή στην κοινωνία μπορούμε να τις εντοπίσουμε στις επιστολές του ή με αλληγορική μορφή στους στίχους του. Σε ένα από τα πιο σημαντικά ποιήματα της Ιταλικής περιόδου, την «Προφητεία του Δάντη» (1821), ο Μπάιρον αναπαράγει την ηρωική μορφή του Δάντη ως λαϊκού ποιητή, πατριώτη και αγωνιστή, και ταυτίζεται με το πνεύμα του αναγνωρίζοντας το ηθικό, ανθρωπιστικό και αλτρουιστικό χαρακτήρα της ποίησης. Ο ποιητής είναι δημιουργός και εργάζεται για την πρόοδο και την ελευθερία του ατόμου και της κοινωνίας – το τίμημα όμως μπορεί να είναι βαρύ:

Πολλοί είναι οι ποιητές με χωρίς τ'όνομα,
Τι τάχα είν' η Ποίηση παρά δημιουργία
Από περίσσιο αίσθημα Καλού-Κακού βγαλμένη,
Σε βίο που απ'της μοίρας μας φεύγει την εξουσία
Και Προμηθέας γίνεσαι νέος σ'ανθρώπους νέους,

^[1] See his letter to Annabella Milbanke of Nov. 29th, 1813 (SLJ 82-3).

Δίνοντας Παραδείσου πυρ, ώσπου μ'ετών πορεία,
Χαρά να βρίσκεις που 'δωσες με πόνο πληρωμένη,
Και την καρδιά του δωρητή τα όρνια να ξεσκίζουν...

(PD, IV, ll. 10-16 μτφρ. Μ.Β. Ραϊζης)

Το πολιτικό θέμα της «Προφητείας του Δάντη» αναδεικνύει από τη μια το ενδιαφέρον του Μπάιρον για τον απελευθερωτικό αγώνα των Ιταλών, και από την άλλη την υπαρξιακά αγωνιώδη φωνή ενός εκπατρισμένου ποιητή, ενός αρριζώτου ανθρώπου, που προσπαθεί να κατανοήσει την εποχή του και τον εαυτό του. Ρεαλιστής και σκωπτικός στην ερμηνεία του για την ιστορία – που την βλέπει σαν καταπιεστική αναγκαιότητα, κοινωνική σύμβαση και δυναστική εξουσία – ο Μπάιρον, στην αρχή της ποιητικής του καριέρας τουλάχιστον, εκφράζει οδύνη για την ανθρώπινη μοίρα και τα κακώς κείμενα της εποχής του στη συνέχεια, ωστόσο, φαίνεται ν'αντιμετωπίζει την μεταβλητότητα και αστάθεια των ανθρώπων, απόρροια της ατελούς φύσης τους και των αδυναμιών τους, με ψυχραιμία, κατανόηση και διάθεση διακωμώδησης. Μέσα σ'ένα τέτοιο κλίμα, ο κυνισμός μετριάζεται ή εξισορροπείται από μια μορφή ιδεαλισμού: έτσι, ενώ στο τρίτο άσμα του *Δον Ζουάν* αρχικά αποκαλεί τους ποιητές «ψεύτες», που «παίρνουν κάθε απόχρωση / σαν των βαφένων τα χέρια» στη συνέχεια εκφράζει την πίστη του στο γραπτό λόγο και στην συγκινησιακή δύναμη του ποιήματος: το ποίημα θα επιζήσει του συγγραφέα του και θα συνεισφέρει στην πολυπόθητη πολιτική και κοινωνική ανανέωση επηρεάζοντας την σκέψη των ανθρώπων:

Μα είν'οι λέξεις πράγματα.
Και μια μικρή σταγόνα
μελάνης σαν χυθεί
πά σε μια σκέψη – όμοια δροσιά –
τη γονιμοποιεί
κι ολόγοργα γεννιούνται
χίλιες,
μυλιούνια σκέψεις,
Είναι παράξενο: αυτό
το τόσο δα μικρούλικο
το γράμμα, όπου ο θνητός
μεταχειρίζεται
αντί προφορικής λαλιάς
μπορεί
μιαν αλυσίδα αιώνων να δημιουργεί.
Αχ σε ποιο στένεμα ο παλιός

ο γερο-χρόνος φέρνει
τον άνθρωπο τον εύθραυστο,
όταν ετούτο το χαρτί
– κουρέλι μοναχό
ωσάν και τούτο εδώ,
από τον ίδιο επιζεί
κι' από τον τάφο του, καθώς
κι απ' όλα όσα του ανήκουν.

(DJ, III, 88 μτφρ. Μαρίας Κεσίση)

Οι στίχοι από τον *Δον Ζουάν* μας φέρνουν στον νου τα λόγια ενός άλλου ρομαντικού ποιητή και φίλου του Μπάιρον, του Σέλλει, από την «Ωδή στον Δυτικό Άνεμο» (1819). Ο ποιητής-προφήτης κάνει έκκληση στον Δυτικό άνεμο να μεταφέρει το μήνυμά του απανταχού της γης και εκφράζει την πεποίθηση ότι οι σκέψεις του, μετουσιωμένες σε ποιητικό λόγο, είναι ικανές σε βάθος χρόνου να αφυπνίσουν τις συνειδήσεις των ανθρώπων και να οδηγήσουν τον κόσμο στην αναγέννηση και ανανέωσή του: «σκόρπα, σαν από μια φωτιά που'τυχε να μη σβήσει, / Στάχτες, σπίθες τα λόγια μου σκόρπισε στους ανθρώπους! / Στα χείλη μου είναι, και τη γη σε λίγο θα ξυπνήσει, / Η σάλπιγγα μιας προφητείας!» (OWW II. 64-69).

Και στις δυο περιπτώσεις, υπογραμμίζεται η διαχρονική αξία της ποίησης (σε γραπτή ή προφορική μορφή) καθώς και ο κοινωνικοπολιτικός της ρόλος. Ο ποιητής επεμβαίνει με το λόγο του και επισημαίνοντας το δικαίωμα του ανθρώπου σε μια ζωή πέρα του συμφέροντος, των συμβάσεων και της ανάγκης επιδιώκει να *φτιάξει* τον κόσμο μέσα από την καθαρτήρια πράξη μιας επανάστασης – την ποιητική πράξη. Για τον Μπάιρον και το Σέλλει η ποιητική πράξη θεωρείται ως μια απόπειρα ανατροπής της τάξης των πραγμάτων, μια αναδιάρθρωση του κόσμου, ένα σπάσιμο των καθιερωμένων στερεότυπων που νοηματοδοτούν και κωδικοποιούν τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την πραγματικότητα. Ο Μπάιρον, βέβαια, ενστερνιζόμενος την αξία της δράσης, και αναζητώντας μέσα από αυτήν τη λύτρωση που δεν είχε βρει στη σκέψη (Read qtd. in *Ιστορικά* 46) πέτυχε κάτι σπάνιο: μετέτρεψε τον ποιητικό λόγο σε πράξη παίρνοντας μέρος στην Ελληνική Επανάσταση, δίνοντας χρήμα, χρόνο, ενέργεια και τελικά την ζωή του στον απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων.

Σύμφωνα με τον Μ.Β. Ράιζη, πάνω απ' όλα ο Μπάιρον «υπήρξε πολιτικός ποιητής» και «το στοιχείο του πολιτικού βίου που, για τον Μπάιρον, έκανε την κοινωνική διαβίωση μια ανεκτή και σωστή συμβίωση, ήταν η Ελευθερία. Προσωπική, ομαδική, εθνική και καθολική ελευθερία ήταν το

ιδανικό ... που δήλωνε ότι το θεωρεί πιο επιθυμητό από κάθε άλλο» (374). Ασφαλώς μια ολοκληρωμένη μελέτη της πολιτικής σκέψης του Μπάιρον απαιτεί αναγνώριση του γεγονότος της αριστοκρατικής του καταγωγής καθώς και οικείωση με την ταραγμένη πολιτικά εποχή του ποιητή: με τον πολύπλοκο κόσμο των Τόρις, των Γουίγκς, των ριζοσπαστών και των μεταρρυθμιστών στην Αγγλία, με το υπό διαμόρφωση ρεύμα του φιλελευθερισμού στην Ευρώπη, καθώς και με το καθεστώς της Ιεράς Συμμαχίας. Ο Μπάιρον θεωρήθηκε πρότυπο του φιλελευθερισμού, μιας ιδεολογίας που, ανάμεσα στ'άλλα αξιώνει την κυριαρχία του κράτους έναντι των παραδοσιακών θεσμών καθώς και την αυτονομία του λόγου· ο φιλελευθερισμός του, ωστόσο, αφορά πάνω απ'όλα στην ιδέα της ελευθερίας, την οποία ο φιλέλληνας ποιητής ερμηνεύει σαν άρση κάθε μορφής καταδυνάστευσης και καταπίεσης, σωματικής, πνευματικής, οικονομικής.

Στην ποίηση του Μπάιρον, η ιδέα της ελευθερίας, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια της καριέρας του, είναι περισσότερο «χωροταξική» παρά μια συγκεκριμένη ιστορική πράξη ενταγμένη σε ένα κοινωνικό-πολιτικό σύστημα. Πριν έρθει στην επαναστατημένη Ελλάδα ωστόσο, η εμπλοκή του στα πολιτικά πράγματα της Ιταλίας – μετείχε ως μέλος στο επαναστατικό κίνημα των καρμπονάρων – έπαιξε καταλυτικό ρόλο στη μετέπειτα στάση του απέναντι σε θέματα πολιτικής φύσεως. Η επίμαχη φράση του Μπάιρον «η ποίηση της πολιτικής» ανήκει σ'αυτή την εποχή. Γράφει στο *Ημερολόγιο της Ραβέννα* το 1821:

Αν υποθέσουμε ότι η Ιταλία θα μπορούσε να απελευθερωθεί, δεν έχει μεγάλη σημασία ποιος ή τι θα θυσιαστεί. Είναι ένα σπουδαίο γεγονός – μόνο και μόνο η *ποίηση* της πολιτικής. Φαντάσου – μια ελεύθερη Ιταλία!!!
... Είναι ό,τι καλύτερο να ελπίζει κανείς, ακόμα και γι'αυτούς που δεν έχουν ελπίδα» (BLJ VIII, 47).

Το παραπάνω απόσπασμα έχει ερμηνευτεί ποικιλοτρόπως. Παρά τη συχνά διαφορούμενη στάση του Άγγλου ποιητή όσον αφορά στην πολιτική κατάσταση στην Ιταλία και αργότερα στην Ελλάδα, θα υπεραπλουστεύαμε το νόημα αυτών των γραμμών αν μιλούσαμε απλά για μια εξιδανίκευση της τρέχουσας πολιτικής πραγματικότητας μέσω του μυθοπλαστικού λόγου και του αισθητισμού, ή για μια υποτίμηση της σημασίας των απελευθερωτικών κινήματων των λαών. Έχοντας ζήσει από κοντά την κατάσταση, ο Μπάιρον, δικαιολογημένα ίσως, δεν ήταν πολύ αισιόδοξος σχετικά με την αποτελεσματικότητα των Ιταλικών επιχειρήσεων, αρνούσανταν ωστόσο να υποκύψει στην απελπισία και να σταματήσει να ελπίζει και να οραματίζεται – και εκεί ακριβώς βρίσκεται η ποίηση της πολιτικής. Όπως σημειώνει η Φίονα Μακ Κάρθι στον πρόλογο της βιογραφίας της για τον ποιητή, «πιθανόν η σημασία του Μπάιρον [σήμερα] να είναι ... η σημασία του επιζώντος, του ανθρώπου που ήρθε αντιμέτωπος με το χειρότερο πρόσωπο του κόσμου και που έζησε μια ζωή αλλόκοτων και συχνά τρομερών ακροτήτων, σε μια εποχή ακραίας επαναστατικής

βίας, αλλά αρνήθηκε να παραδοθεί, επειδή δεν έπαψε ποτέ να ελπίζει.... Η σπάνια ικανότητά του να συμπάσχει και η πλούσια ανθρώπινη ευαισθησία του, επιβιώνουν ανά τους αιώνες και τις γενεές» (18).

Δρ. Μαρία Σχοινά

Τμήμα Αγγλικής Γλώσσας και Φιλολογίας Α.Π.Θ.

Η ομιλία δόθηκε στο Μεσολόγγι τον Οκτώβριο του 2007

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

Ιστορικά. Ελευθεροτυπία, 14 Απριλίου 2005.

Κανελλόπουλος, Παναγιώτης. *Λόρδος Βύρων. Η ζωή και το έργο του*. Αθήνα: Γιαλλέλης, 1983.

Μακ Κάρθι, Φιόνα. *Βύρων: Ο βίος και ο θρύλος*. [2002] Μτφρ. Δημήτρης Κίκιζας. Αθήνα: Ποταμός, 2005.

«Μπάυρον: Αφιέρωμα». *Βιβλιοθήκη. Ελευθεροτυπία*, 31 Μαρτίου 2006.

Μπαίρον, Τζωρτζ Γκόρντον. *Λόρδου Βύρωνα Ντον Ζουάν. Άσματα 1-4*. Μτφρ. Μαρία Κεσίση. Αθήνα: Σπανός, 1981.

Ραΐζης, Μάριος Βύρων. *Η Ποίηση του Μπαίρον. Πανόραμα και Σχόλιο*. Αθήνα: Gutenberg, 1994.

Ξενόγλωσση

Byron, George Gordon. *Lord Byron: The Complete Poetical Works*. Ed. Jerome J. McGann. 7 vols. Oxford: Clarendon Press, 1980-1993.

Byron, George Gordon. *Byron's Letters and Journals*. Ed. Leslie A. Marchand. 12 vols. London: John Murray, 1973-1982.

Schoina, Maria. "The Poetry of Politics in Shelley's and Byron's Italian Works." *Gamma/Γράμμα: Journal of Theory and Criticism* 9 (2001).

[1] See his letter to Annabella Milbanke of Nov. 29th, 1813 (SLJ 82-3).